

Од овог прелаза преко Колубаре пут је пролазио недалеко од села Стојшића (Стошић), а затим је наилазио на село Маркова Црква. Нешто даље од овог села одвајао се један пут улево и преко реке Љига водио за село Жупањац. Пут за Ужице продужавао је од ове раскрснице поред села Мусића (Мушић). Говорећи о деоници пута иза села Мусића Перетић каже да је пут поред реке Топлице уствари само коњаничка стаза која при високом водостају није проходна. Зато се, каже, од села Мусића користи пут који одмах води на брдо и иде гребеном пролазећи поред винограда и села Топлице или Попадића (данас Горња Топлица и Попадић). Одатле је пут продужавао поред села Друсаника (Струганик ?) и нешто даље наилазио на раскрсницу од које се одвајао пут који је преко Дружетића водио преко гребена Сечице (В. Зајчица?) и ту се укрштао са путем који Маљена и спуштао се у село Тометино Поље, од кога се одваја једна коњаничка стаза за село Дружетиће. Од Тометиног Поља ужички пут је водио преко гребена Сечице (В. Зајчица) и ту се укрштао са путем који од Брајковића, Субјела и Жежевице води преко Гојне Горе и Прањана за Рудник. Од овог места пут је продужавао низбрдо, прелазио поток Скрапеж и пролазио поред села Честобродице.⁵⁷⁾ Одавде је ишао према Татиначком брегу (Татинац) преко кога се спуштао у Ужице.

Завршавајући опис, Перетић за читав пут од Палежа до Ужица каже да би се њиме могло скроз путовати колима, чак и тешким возилима осим деонице којом се излазило на Маљен и на којој се у дужини од 1³/₄ сата путовања протеже само рђава коњаничка стаза.

13. Пут од Ваљева до Ужица

Из Ваљева је овај пут водио на село Дегурићи, па на Драшић (Драчић) и Равни (Равње), затим је недалеко од села Богетића (Богатићи) ишао на село Летић (Лелић) у чијој су близини с леве стране лежала села Стубља (Стубо) и Лесковица. Од Летића је пут водио на село Баћевце, а одатле је према врху Стубице (Букови) силазио на поток Букови (Буковска река).⁵⁸⁾ За ову деоницу од врха Стубице до потока Перетић каже да се мора јачати са крајњом опрезношћу или ићи водећи коња за собом. Идући од потока Букови пут је наилазио на село Ержане (Ражани) од кога се одвајао један пут који је преко потока Букови (уствари Ражанска река) водио низбрдо за село Росић. Ужички пут од Ержана води најпре за село Брајковиће, па за Косерић (Косјерић), а у продужетку је водио од села Калиновић (Каленићи) и Дразеновић (Дражиновићи). Настављајући одатле

57) Описујући положај овог села Перетић каже да село Честобродица лежи на десној обали потока Скрапеж и десно од пута. Међутим, на секцији Ужице 1 : 100000 Честобродица се налази на левој обали Добрињске реке, леве притоке Скрапежа. Сад, или је положај Честобродице био некада друкчији или је Перетић и овде у нечему погрешно.

58) Ако се по данашњим картама прати Перетићев пут од Ваљева до Стубице (Букови), добија се утисак велике збрке, разуме се под претпоставком да је данас распоред села који Перетић спомиње на овој деоници био исти као у његово време. Све до описа пута до села Драшића (Драчић) све се слаже, онда одједном настаје неслагање. Пре свега Перетићева констатација да се од Драшића у десно на 1 3/4 сата пружала планина Јабланик никако не одговара стварности, јер је Јабланик од Драчића удаљен 18 км. у ваздушној линији. Из Драчића је Перетић стигао у Равни (Равње) и каже да је лево на 3/4 сата лежало село Богетић (Богатићи) Данас, Међутим, село Богатићи лежи око 6—7 км. десно од Равња, а како се положај Перетићевог Богатића поклапа са положајем тога села на Ideal Karte из 1783. год., остаје нам засад у недостатку других доказа, да верујемо да је положај овог села измењен у току деценија.

према Ужицу пут је пролазио недалеко од села Ђорња Отајна (Отањ), а у Ужице је улазио кроз део града који се зове Терзија.

За читав пут од Ваљева до Ужица Перетић каже да се у *невољи може употребити за сеоска кола, па и за тешка возила*, осим деонице низ планину Стубицу. Овде додаје да се на деоници пута од Стубице до Ваљева среће више кола него од Стубице до Ужица.

14. Пут од Шапца до Сокола

Од Шапца, односно од предграђа Барич, пут је ишао према селу Муслинци (сада Јевремовац) а одатле настављао пролазећи недалеко од села по имену Ochino Szello које је лежало на потоку Думача.⁵⁹⁾ Даље је пут ишао Бојић. Од Метковића је продужавао преко потока Дубраве (Добрава)⁶⁰⁾ и пролазио кроз село Двористје (Двориште) и Текериш, а затим је поред села Трубосила (Трбосиље) продужавао за Бадању и Крупањ. Пут од Крупања и Сокола није на овом месту описан, јер је то учињено раније.⁶¹⁾

За цео пут од Шапца до Сокола Перетић каже да је при лепом времену *употребљив и за тешка кола*. Иначе, обично овим путем иду сеоска кола у која су упрегнути или коњи или волови.

15. Пут од Шапца преко Лешнице и Лознице за Зворник

И овај пут је полазио из предграђа Барич, прелазио поток Каменичак (Камичак) и нешто даље наилазио на један терен на коме се после поплава вода обично задржава неколико недеља у виду мочваре. На даљем путу прелази се двапут поток Јерез и једна мочварна јаруга. Ова деоница пута, каже Перетић, кад надође Јерез бива поплављена, али се њоме ипак *може*

Потоку Балох сада нема трага. Перетић је из Равња дошао у село Летић (Лелић). И на његовој и на Ideal Karte село Летић лежи у правој линији. Данас, међутим, село Лелић лежи не јужно како Перетић представља, већ северно од Равња. Још веће неслагање садашњег стања са Перетићевим описом настаје код његове констатације да се лево од села Летића (Лелића) налазе на 1/2 сата удаљености Стубља (Стубо), а на 3,4 сата село Лесковица. По његовој карти, а и по Ideal Karte, Стубља је нешто даље од Лесковице, али се правац и положај углавном слажу са описом. Данас, међутим, село Стубо лежи западно, десно, од Лелића на 5 км. удаљености у ваздушној линији, с Лесковица готово сасвим јужно од села Лелића на удаљењу 6 км. у ваздушној линији.

Велика неслагања настају и кад се помишља на село Ровни, у долини Јабланице, место на село Равње.

Дакле, или су и састављач Ideal Karte и Перетић направили велику збрку или су заиста у том делу у току неколико деценија настала већа померања. У сваком случају вреди погледати још неколико оновремених карата и утврдити у чему је истина; што се тиче потока Букови пре ће бити да је овде реч о Ражанској реци.

59) На споменутој аустријској карти из 1876 год. још увек је стајало Оцино село, а на садашњој секцији Шабац 1 : 100000 поред села Поцерског Причиновића стоји у загради Хојино село. На аустријској карти из 1876. год. убележено је и село Муселинци и по овим подацима може се лепо видети како је Перетић погрешно уцртао северније Муселинце а јужније Оцино село место сбрнуто, и данас није баш на онаквом правцу као што стоји код њега.

60) Према данашњем стању у то је могла да буде само Бојићка река.

61) Читајући опис пута од Шапца до Крупања, пада одмах у очи да је Перетић овде нешто испустио. После спомена села Бадање и потока Јаребице он све до Крупања не спомиње ниједан назив, чак ни реку Јадар, што значи да готово за 1/4 пута не даје тако рећи никакве податке. Необично је да не напомиње да је био спречен да убележава податке, ако је то био разлог, те остаје да се предпоставља да је једноставно при каснијем састављању извештаја овај део пута испустио.

путовати, јер су мостови добри. Од овог пута, додаје Перетић, скреће један крак према селу Метковић за скелу код Митровице. За Лешницу је пут продужавао пролазећи поред села Велики, које се налазило мање од $1/4$ сата лево од пута.⁶²⁾ Од Лешнице пут прелази поток Лешницу, оставља са десне стране прелаз Смердиан (Смрдан),⁶³⁾ прелази реку Јадар и пролази села Козјак, Липниц (Липница), Руњац (Руњани) и стиже у Лозницу. Из Лознице пут је ишао преко Сенара пролазећи успут Ковиљачу, Прашину (Брасина) и Борину. Недалеко од Сенара пут је прелазио преко Дрине за Зворник.

Дакле, осим горње напомене о мочварном терену Перетић не даје никакве друге податке о квалитету овог пута.

16. Пут од Лешнице преко Црне Баре до стражарске куће Ромаин, одатле на село Ноћај, па награт на село Глушце и Метковић и на мост преко мочваре Јерез на путу Лешница-Шабач

Из Лешнице је пут пролазио недалеко од Новог Села, затим је с леве стране остављао село Змињак и после извесног времена улазио у село Бадовинце.⁶⁴⁾ Одатле је продужавао према селу Црна Бара пролазећи недалеко од остатака некадашњег аустријског контумаца, док је испред

62) Село Велики данас не постоји у околини Лешнице. Пантелић предпоставља да је то село било где је данас Чокешина. То је, међутим, мало вероватно. Пре свега, Перетић каже да је од пута до села Велики било далеко пола четврти сата, а до Чокешине има пуна четири километра, па је тешко веровати да се толико преварио поготово што он каже да је село Велико лежало на једном упадљивом узвишењу док Чокешина лежи у дољи. Затим, да село Велико и Чокешина нису били на истом месту може да потврди и Ideal Karte из 1783. године на којој се налазе села и Велики (Велико) и Чокешина. Ако се још узме да Перетић каже да је од пута према селу Велико до Лешнице путовао 35 минута, онда све говори да је село Велико могло бити најпре тамо где се данас, недалеко од Новог Села, налази засеок Цигани, на једном брду (184 м.), али се може помишљати још и на локалитет Карапанџин гроб, нешто јужније од Цигана.

63) Перетић је на својој карти обележио Смердиан као прелаз преко Дрине између Лешнице и Јање. Међутим, на Епшелвицовој карти Србије, израђеној поводом разграничења према пожаревачком миру 1718. год. „Smirdanier überfart“ налази се код Лознице. Тако стоји и на Karte des Koenigreichs Servien Graniz-Scheidung. fertigigt Anno 1718. где пише „Schmirdanski Brod-Waade“. Перетић је овде сигурно погрешно. Прелаз Смердиан (Смрдан) био је по својој прилици тамо где је данас Палатор хан на Дрини, западно од Лознице, недалеко од Ковиљаче.

64) Судећи по Перетићевом опису ове деснице, а и по његовој приложеној карти, село Змињак нема данас исти положај као у Перетићево време. Он га, као што се види, ставља између Новог села и Бадовинаца, док се Змињак сада налази девет километара источно од тог пута. Сада је Змињак на путу Прњавор—Петловача—Богатић, а у Перетићево време налазио се на путу Ново Село—Бадовинци—Црна Бара. Да је у његово време село Змињак имало сасвим други положај не показује нам само његова карта, већ и Хенингова карта израђена још 1737. године (Plan oder Special Carte des gantzen Sabatzer und mehresten Theil des Vaillavaer Districts...). На њој је на путу из Новог села преко Прњавора за Бадовинце учртан на самом путу положај села Змињака, али је Хенинг ту ставио „alt Sminiack“, док је тамо где је данас село Змињак ставио „Dubovik oder Sminiack“, што ће рећи да је још и педесет година пре Перетића село Змињак променило положај, али је вероватно још и у његово време остало трагова старог села, па он зато и спомиње само један Змињак, а за други и не зна, јер је већ тада било даље од његовог правца кретања.

саме Црне Баре прелазео мочварну јаругу Битву.⁶⁵) Од Црне Баре је пут настављао остављајући с десне стране јарак Батар, а с леве на отвореном пољу село Баново Поље.⁶⁶) До предела Ромаин пут је прелазео мали јарак звани Ивача.⁶⁷) Водећи од предела Ромаин од пута се у лево одвајао један крак за село Засавицу, а од Засавице после прелаза јарка Иваче пут је улазио у село Ноћај.⁶⁸) Од Ноћаја је пут ишао преко села Глушци, Метковић, преко јарка Битва и долазио до мочваре Ерез (Јерез),⁶⁹) а одатле је, остављајући мочвару с леве стране излазио на лешнички друм код моста преко мочваре Јерез.⁷⁰)

Као што се види Перетић о овом путу не даје никакве напомене што се тиче квалитета и проходности.

17. Пут од Зворника преко Лознице, села Бадање, Коцељева и Бањана за Палез

Пошто је у ранијим путовањима описао пут од Зворника до Лознице, Перетић овде продужава опис пута од Лознице даље. Тај пут је пролазио поред старог села Клупци и села Тершића (Тршић), које је остајало с десне

65) На споменутој Хенинговој карти и нешто испред Бадовинаца, на самој Дрини, стоји ознака „alt Lazareth”, а на истој карти на Дрини још код Прњавора постоје две ознаке за контумац: „Contumaz” и „alt Contumaz”. Перетић спомиње само Контумац недалеко од Црне Баре, што ће свакако бити исто што и Хенингов „alt Lazareth”.

Данашња Битва је преко 10 километара источније од положаја Перетићеве Битве, али није искључено да је он у овом случају нешто побркао, можда Батар са Битвом.

66) Перетић је положај Бановог Поља на својој карти погрешно учртао. Додуше, и по опису ово село дође лево од пута, али га је он сувише приближио Дрини код Раче. Судећи по Хенинговој карти, на којој положај Бановог Поља приближно одговара садашњем положају села, и по једној аустријској карти из 1783. (Ideal Karte eines Theiles der Königreiche Servien und Bosnien...), Перетић је заиста погрешно, јер је на поменутих картама положај Бановог Поља с. и. од Црне Баре, као што и данас стоји, док је код Перетића тај положај више с.с.з. Што се тиче тока Батара, и он је код Перетића друкчије учртан у односу на Баново Поље него на споменутих картама или како данас стоји, али није искључено да је, што се тиче вода, било промена у току времена.

67) Стражара Ромаин налазила се на самој левој обали Саве, тамо где је данас локалитет Полој, прекопута мачванског села Равња, и чудно је да Перетић каже да је од околине Бановог Поља до Саве према поменутој стражари било потребно 2 сата путовања. По карти је удаљење од Бановог Поља до Саве на том месту око 5 км., па сад — или је путовање ту било споро због мочварног терена или је можда положај Бановог Поља био заиста нешто друкчији него данас. Ваља имати у виду да Перетић каже како је од Црне Баре до Бановог Поља путовао 1/2 сата, а од Бановог Поља до Саве два сата. Ако би се управљали по садашњим положајима значило би да је Перетић шест километара, мерено по ваздушној линији, прешао за пола сата, а четири километра за два сата. Дакле, све говори да се Перетић на овом терену није најбоље снашао.

Остаје нејасан и положај јарка Иваче. Данас се између Бановог Поља и Саве налази прођетак Засавице, а Бара Јовача (што би одговарало Перетићевој Ивачи) има данас сасвим друкчији ток него у Перетићево време. Међутим, није искључено да је данашња Јовача у Перетићево време била јаче везана са Засавицом и можда се тај назив протезао на далеко већој дужини и у том случају би Перетић био сасвим у праву кад каже да је између Бановог села и Саве прегазео преко јаруге Иваче.

68) Између села Засавице и Ноћаја данас је мочвара Засавица.

69) Данас удаљење од Ноћаја до Глушаца износи око 4 километра, а Перетићу је било потребно сат и по од једног до другог места. Није искључено да је Ноћај Перетићевог времена био тамо где су данас Ноћајски салаши. На Хенинговој карти на том месту стоји Ноћај.

70) Данас је положај Јереза између села Метковића и лешничког пута друкчији него у Перетићево време.

стране пута. Одатле је продужавао кроз село Вошњак (Воћњак), пролазио недалеко од села Слатине и улазио у село Chellicze (?). Од Челица је убрзо прелазио преко Јадра и долазио до села Јаребице.⁷¹⁾ Од Јаребица је пут водио за Бадању и недалеко од њега прелазио поток Церницу и ту се одвајао удесно један пут преко села Завлаке и Ромнаје (Равнаје) за Сливово и Соко, док је други пут ишао за Крупањ. Од те раскрснице улево продужавао је пут за село Градојевић, Каменицу, Јутицу и Суботистје (Суботница) и долазио у Коцељево.

Како је раније описао пут од Коцељева до Палежа, то овде тај део не описује, већ завршава опис са напоменом да је читав пут од Зворника преко Лознице, Бадање и Коцељева до Палежа у свако доба године *погодан и за тешка возила* и додаје да се на путу могу срести у промету стотине сељачких кола.

18. Пут од Ваљева до Сокола

Овај пут је, каже Перетић, водио најпре десном обалом Колубаре водећи према планини Иви и пролазећи недалеко од села Буковице и Каменице.⁷²⁾ Од планине Иве пут је водио десно од села Влашић (можда данас засеок Плавшић) у чијој је близини прелазио поток Јадар и продужавао десно од села Царића (Царине) које је, каже, лежало на шумовитим падинама планине на којој се спајају Медведник и Соко.⁷³⁾ Од тог места пут се спуштао на Ставску реку (вероватно данас Станов поток) и од њега водио у село Петраци (Петрац), а одатле путем који је раније већ описан.

За пут од Ваљева за село Петрац Перетић каже да је *средњи коњачки пут и не може се никако употребити за возила*, али се од *Петрарца према Соколу и Зворнику већ може путовати колима*.

71) Мало је теже пратити Перетићев пут од Лознице до села Јаребице, јер се нека села и потоци данас не спомињу. Он прича да је прво прешао Тршић па Вошњак (Воћњак), а данас на том правцу прво долази Воћњак па Тршић. Но, ако би се узело да је село Воћњак било не тамо где је данас већ где је сада засеок Воћњак, онда би се то више слагало са Перетићевим причањем и његовом картом.

Даље каже да је код Вошњака прешао поток Кореницу. Данас ту нема никаквог потока Коренице, али село Кореница, које лежи на два потока, подсећа да се један од потока можда некада звао Кореница и да се причање Перетићево не односи на садашњи поток Кореницу који се улива у Јадар. То би се слагало и са током Коренице како је представљена на споменутој аустријској карти из 1876. године.

По даљем причању, а и по карти, иза Вошњака наилазе села Слатина и Челице. Данас нема у том крају села са називом Челице, али ако се пажљиво прати Перетићево причање и положај овог села на његовој карти излази да је село Челице било негде између засека Брезјак, села Д. Недељице и Великог Поља, јер Перетић каже да је од Челице до Јадра удаљење износило неколико минута.

Перетићева Јаребица по свој прилици није била тамо где и данас, већ онде где је данас Јаребичко Поље и по свему се може закључити да је Перетићево село Јаребице било тамо где је сада село Драгинац. Постојање локалитета Јаребичко Поље уз само село Драгинац наводи на закључак да је Перетићева Јаребица заиста могла бити ту — онако како и на његовој карти.

72) Овде је Перетић морао погрешити спомињући десну обалу Колубаре и Колубару уопште, јер се овде могло радити само о Обници, за коју је Перетић држао да је Колубара. Уосталом и правац кретања према планини Иви потврђује да се овде могло говорити само о Обници.

73) Овде изгледа да је Перетић опет нешто побржао. Пре свега, не ради се о прелазу Јадра већ Пецке, његове леве притоке, а затим — кад је реч о положају села Царине — не може бити речи о Медведнику, који је одатле далеко, већ само о планини Соколу и неким мањим висовима ј. з. од Пецке.

С обзиром да Перетић описује путеве у западној Србији захватајући делимично и источну Босну, то на крају овог описа наводи шест прелаза преко Дрине, и то: Тихова скела, Перућа скела, Рача скела, Петрича скела, Љубовић скела и Смердиан скела.

VI

Неки подаци о путевима у Србији које су оставила два руска официра

Како је опште познато, поред Аустрије, живо интересовање за прилике и развој догађаја у Србији у време устанка испољила је и Русија. Подаци показују да је Русија тих година настојала да свестраније упозна зумљу коју је помагала и на чију је помоћ рачунала у својим војним акцијама на Балкану. Из тих података, између осталог, може се видети каква је слика о путевима и саобраћају у Србији стизала до руске врховне команде.

У свом писму кнезу Прозоровском, мајор Грамберг 26. јуна 1808. године, износећи неке карактеристике природе Србије, за путеве каже да су у планинским пределима уствари само *уске стазе* којима се може ићи на коњима или пешке. Међутим, за београдски, шабачки и ваљевски округ Грамберг подвлачи да су *путеви употребљиви и за пролаз артиљерије и превоз пртљага*, а то се односи и на пут Београд-Ниш. Уз ових неколико напомена, он додаје да у шабачком округу има неколико теснаца и да је терен мочваран.

То је готово све што Грамберг извештава о путевима у Србији.⁷⁴⁾

Као што се види подаци су сасвим оскудни. Грамберг не спомиње одређеније ни један правац осим пута Београд-Ниш, мислећи ту свакако на варијанту преко Паланке — Јагодине и Ћуприје. Он не говори ни о врсти путева, осим што на једном месту спомиње *la grande route*, што се несумњиво опет односи на пут Београд-Ниш. Ипак, свакако је значајан податак да су у неким деловима Србије путеви способни и за пролаз артиљерије и превоз пртљага, јер унеколико потврђује оно што су о тим путевима раније казали аустријски официри.

Нешто је одређенији у свом опису Србије други руски официр барон Дибич.⁷⁵⁾ Он почиње са констатацијом да је у односу на путеве Србија далеко заостала, али додаје да се они лако могу поправити „јер је земља тврда и добра“ и не трпи од поплава. Одмах затим, под насловом „Главни путеви јесу“ наводи седам правца, и то:

Од Кладова преко Брзе Паланке, Неготина, Бање и Делиграда

Из Београда преко Хасан-Пашине паланке, Јагодине, Делиграда, Ниша Софије итд. до Цариграда

Из Београда преко Ваљева и Зворника у Босну

Из Ужица у Сребрницу у Босни

Из Ужица у Вишеград у Босни

Из Ужица преко Новог Пазара у Албанију

Као што се види, Дибич зна за неколико важнијих путева, али ни

74) Розборъ и сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия“, составилъ В. Богишичъ, С. П. 1872, 134-135.

75) „Извештај једног царског руског официра о Србији и њеном положају у сваком погледу“. Голубица V, за годину 1843. и 1844., 297-318. Ту уредник Светић на крају чланка додаје да је писац извештаја барон Дибич, за кога каже да је у Србији био 1811. године.

речи не каже о њиховим квалитетима, нити поближе познаје њихове правце пружања. За једно картографско представљање овакви подаци су и сувише уопштени и готово неупотребљиви, осим оних за правац Београд — Цариград где има нешто више елемената.

VII

Домаћи мемоаристи и путописци о путевима у Србији на почетку XIX века

Мора се одмах рећи да на почетку XIX в. и домаћи људи дају о путевима врло оскудне податке. Чак и иначе опширни Прота Матеја Ненадовић само у неколико махова спомиње коју реч о путевима и то сасвим узгред, тако да нам његови подаци не обогаћују слику о путевима коју смо досад стекли. Прота на једном месту у својим Мемоарима каже како су једном, још пре устанка, његови бежали од Турака и како су том приликом натоварили у Ваљево ствари на кола и заједно са стоком дошли у село Скелу на Сави, одакле су прешли у Срем.⁷⁶⁾ Податак је сасвим кратак, али не и без вредности. Он нам потврђује оно што су већ други пре Проте рекли да је пут Ваљево — Скела (свакако преко Уба) био још крајем XVIII в. сасвим проходан и за кола. И други Протини спомени о друмовима обично су кратки, више узгредни, али понешто ипак доприносе. Тако, кад говори о првим данима устанка, Прота прича како су устаници преузели да чувају мост на Добрави код Крнула, а онда каже како је део људи послао „на велики од Шапца друм да и ону ћуприју код Мрђеновца чувамо.“⁷⁷⁾ Врсту путева спомиње Прота и кад говори о кретању на правцу Београд — Ниш, јер каже — дошли су „цадом великом“.^{77a)} „Велики друм“ спомиње и поводом осврта на сукоб између Карађорђа и Кучук-Алије код Врбике.⁷⁸⁾ Мада ту не каже шта подразумева под „великим друмом“, готово је сигурно да мисли на пут Београд — Крагујевац, али остаје неизвесно да ли је реч о путу преко Неменикућа и Раниловића или преко Сремчице и Бељине. О опису истог догађаја Прота наводи како су турци прошли место „великим друмом“ путем на Бању, Тополу и даље за Крагујевац, па додаје; „јербо је онуда мали пут био“.⁷⁹⁾ Кратак спомен

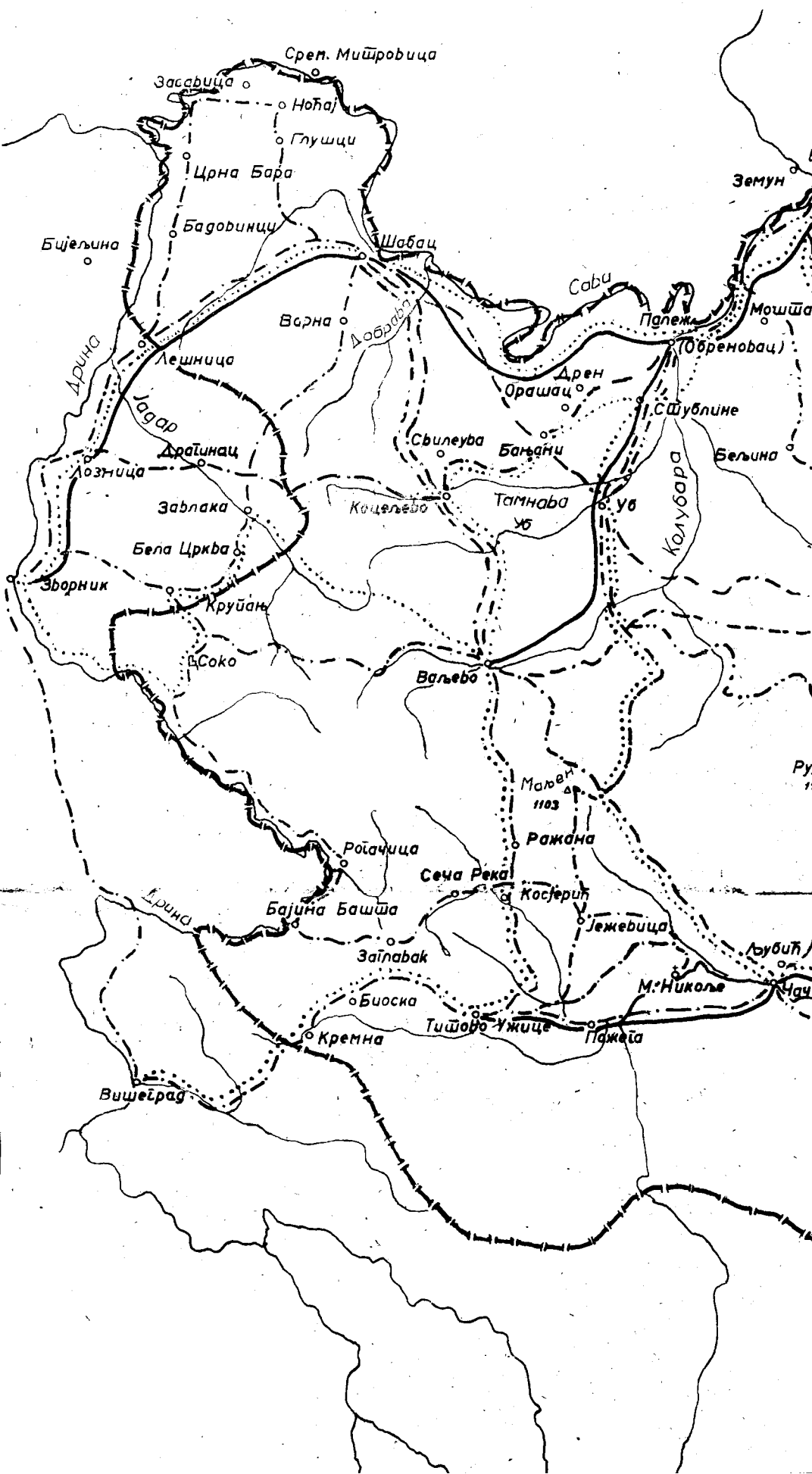
76) Прота Матеја Ненадовић, Мемоари. Библиотека српских писаца. Београд (1931.), 27.

77) Исто, 123 (тај друм спомиње Прота и на страни 209). Кад је реч о мосту на Добрави зачуђује зашто Прота каже „код Крнула“, кад се свакако ради о зиданом мосту на Добрави код села Риђака. Тај мост спомиње и Перетић (Споменик 82, 127) и тај се мост на Добрави код Риђака види лепо и на Хенинговој карти из 1737 и на Ideal Karte из 1783 а и Перетић означава на својој карти само тај мост на Добрави у том пределу на путу Ваљево — Шабац. Крнуле је према споменутим картама, а и данас, око 8-10 километара далеко од тог моста, коме су ближа села, поред Риђака, још и Владимирци, Меовине, Жабари и др. Да ли је Прота тако рекао што је Крнуле у оно време од свих споменутих села било можда најистакнутије или је то казао из неке немарности, али је очигледно да о стриктнијој оријентацији није водио рачуна.

Што се тиче моста код Мрђеноваца, уствари опет на Добрави, судећи по оновременим картама, тај мост није на истом положају као данашњи код Орида, већ је био ближе данашњем селу Мрђеновцу, јер је и пут Шабац — Београд, поред Саве, имао друкчију трасу.

78) Исто, 158 (спомиње га и на стр. 224).

79) Исто, 169.

Срем. Мишковица

Засавица

Ноћај

Глушци

Црна Бара

Баговици

Шабач

Варна

Добрица

Сави

Палеж

Земун

Мошша

(Обреновац)

С. Шублине

Дрина

Лешница

Драгинац

Лозница

Завлака

Бела Црква

Зворник

Кружан

В. Соко

Коцелубо

Тамнава

Св. Илеува

Бањани

Колубара

Ваљево

Малевац

Ражана

Ројачица

Сеча Река

Косјерин

Бајина Башња

Жебевица

Дрина

Зајнабак

Биоска

Крмна

Тишова Ужице

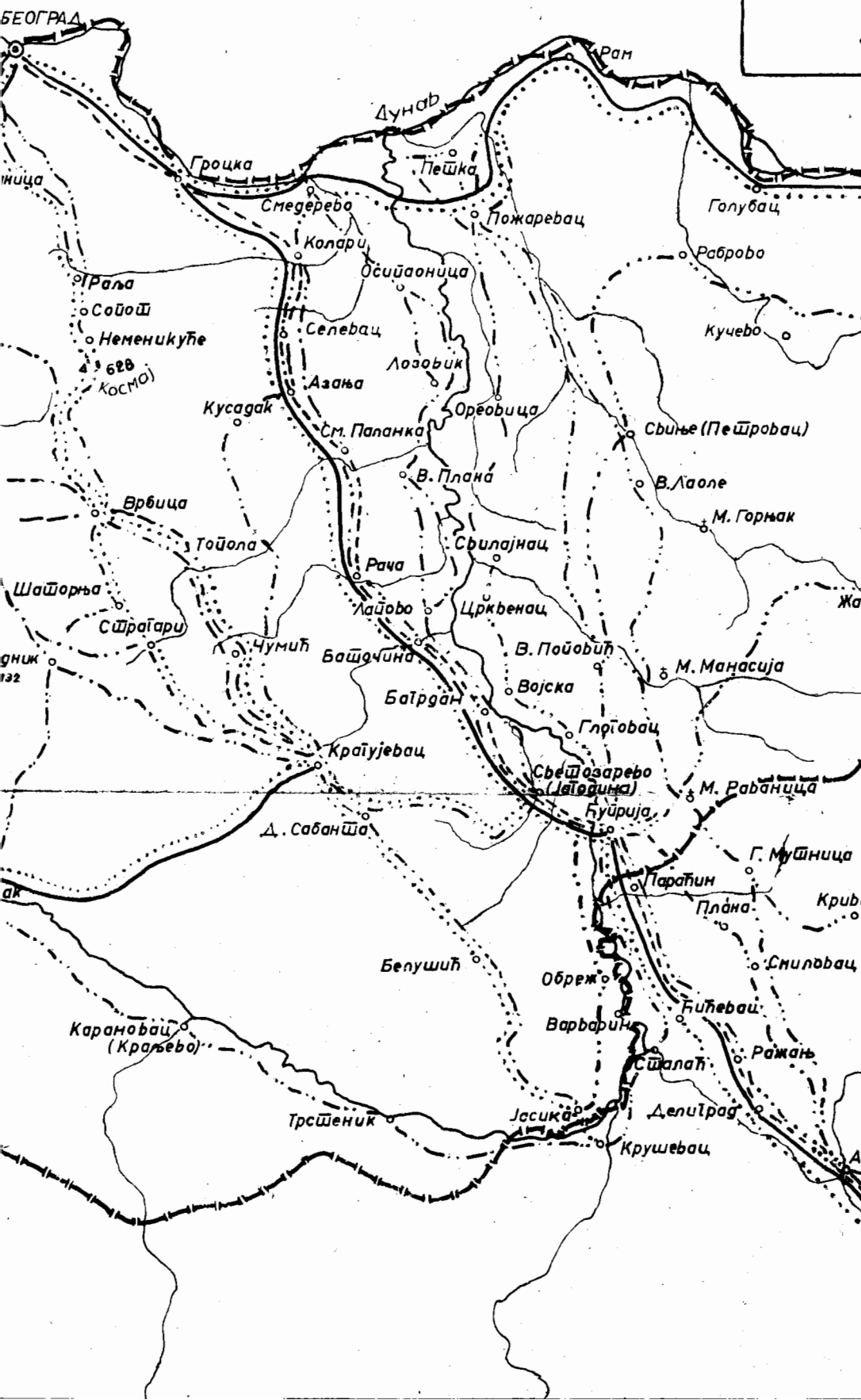
М. Николе

Падјева

Вишеград

Лубић

Чај

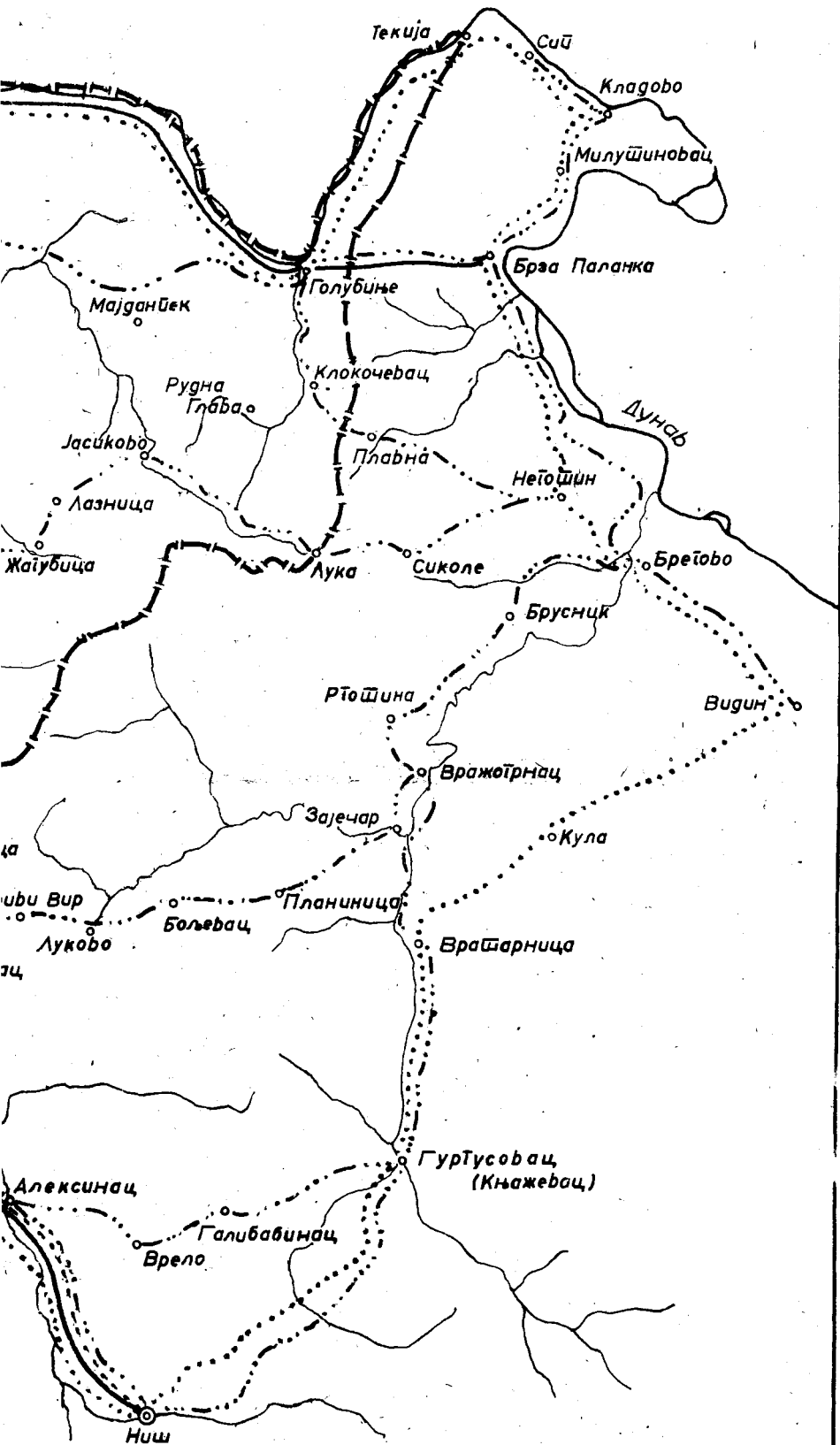
СКИЦА

ВАЖНИЈИХ ПУТЕВА СПОМЕНУТИХ У ЧЛАНКУ

Р. НОВАКОВИЋА

- Граница Београдској Ђашалука у XVIII в.
- Михановић
- Покорни
- Мишесер
- Перешић
- Маџаршевић
- Вајнгаршен
- Вук Караџић

Р:1:750.000

једног од путева налазимо код Проте и поводом његовог и Карађорђевог боравка у Лајковцу 1806. године.⁸⁰⁾ Пошто је рекао да је Карађорђе на Путу за Лајковац прешао Колубару код Белог Брда, Прота говорећи о даљим акцијама против Турака, наводи како ће Карађорђе „... 4000 војске и пет топова послати на Уб, *друмом*, ближе Шапцу“.⁸¹⁾ На који је то друм мислио Прота, тешко је поуздано рећи. Може се још тврдити да се једним делом ради о путу Ваљево — Уб — Палеж, али је тешко установити да ли је даље реч о правцу од Ваљева на Коцељево, или од Уба за Бањане, или од Палежа за Шабац.

То су готово једини и најинтересантнији спомени путева код Проте Матеје. Дакле, из свега се види да их он спомиње само узгред, не мислећи да о њима каже нешто више.

Занимљиво је да чак и неки путописци који су у првим деценијама XIX века путовали кроз Србију, мало пажње обраћају путевима којима су се кретали. Они их, што више, ретко спомињу и дају врло оскудне податке. Тако је 1808. године путовао по Србији Димитрије Николајевић, али се његов опис више односи на пловидбу Дунавом и на поједине личности с којима долази у додир, а све што од њега сазнајемо о путевима јесте једно кратко обавештење о *путовању колима* од Кличевца до Голупца, из чега се може закључити да је овај прилаз Голупцу био погодан и за кола, мада нам остаје недовољно јасно којим је баш путем ишао, јер не постоји само један пут.⁸²⁾

Далеко је богатији подацима о путевима Ђорђе Магарашевић, који је 1827. године пропутовао добар део западне Србије.

Оно што у вези са његовим опаскама вреди одмах подвући јесте да Магарашевић, колико знам, први осећа потребу да се пре поласка на путовање користи искуством других и зато на једном месту и каже: „Но што ми је најнужније за моје путовање било, то нисам имао, *нити имати могао*, тј. *описивање пређашњег каквог по Србији путника*“. а мало даље подвлачи да „*немамо ни доста тачне о Србији мапе*“.⁸³⁾ Магарашевић је на овом свом путовању користио кола и зато се сваки пут који он спомиње може сматрати као погодан за саобраћај и транспорт колима.

На жалост, ни Магарашевић, као и већина путника пре њега, а многи и дуго после њега, не говори о самим путевима, али оно што је у његовом опису корисно јесте што увек спомиње села кроз која је путовао тако да се може доста приближно установити правац пружања пређеног пута. Он је на своје путовање по Србији кренуо из Шапца према Убу и већ нам је код описа овог пута оставио низ корисних података. И он, као и Прота, спомиње пут на Добрави, после којег је прошао поред села Миокус, Трбушац, Јаловик, Звезд, Дебрц и Месарци, одакле је наставио поред Сувог села, Вукодража, Бањана и Врела, па је преко Тамнаве, недалеко од Совљака, приспео на Уб. Овај правац којим је Магарашевић путовао колима узалуд ћемо тражити на оновременим картама. Нема га ни на Вуковој карти ни на аустријским картама из ранијег времена ни из тих година.

80) То би могао бити пут који је од Кусадка ишао долином Кубршнице на село Бању.

81) Мемоари, 202.

82) Димитрије Николајевић Вангиш Каменски, Путовање по Србији 1808. год. Путовање по јужнословенским земљама у XIX в., Етнолошка књижица 1, Београд 1934., 20.

83) Ђорђе Магарашевић, Путовање по Србији у 1827. години, Исто, 38 и 39. Као што се види ни 1827. год. није се знало о путовањима, извештајима и картама аустријских официра из 80-тих година XVIII в.

Магарашевић не каже какав је тај пут, али га је он прешао колима без компликација, додуше у августу, те је у сваком случају још у оно време могао постојати макар као обичан сеоски пут, уколико летње прилике нису дозволиле да се пролази и крајевима кроз које није водио неки стални пут, већ је терен дозвољавао да се иде и пречицом.⁸⁴⁾

У даљем путовању Магарашевић нас упознаје опет са једним путем о којем аустријски обавештајни официри не говоре, а не спомињу га ни други, нити се баш такав правац пута може наћи на оновременим картама.

Пошавши из Уба, он је путовао поред Мургаша, Руканде (Руклада) и Влајковца (Лајковац) у чијој је близини прешао Колубару, вероватно код Белог Брода, јер каже да је по прелазу Колубаре прешао у Београдску нахију и упутио се према цркви Петка недалеко од села истог имена. Одатле је, остављајући село Петку нешто удесно од пута, продужио пред села Попића (Шопић), Дубице (Стубица), Куке (Дрен?) и избио на планину Кљештевицу. Прешавши Кљештевицу Магарашевић је путовао поред села Трбушице (Трбушнице), Крушевца (Крушевице), Прогореоца, Ресаве (Даросава, данас Партизани), Буковица, Врбице и приспео у село Бању.

И овај пут нико до Магарашевића не спомиње као погодан за кола, и овакав правац није уцртан у оновремене карте, те нас Магарашевић обогањује сазнањем о још једном путу оспособљеном за колски саобраћај.

Из Бање је, прича Магарашевић, кренуо преко планине Стрмово,⁸⁵⁾ прешао преко потока Каменице и дошао у Тополу.

Пошавши из Тополе, Магарашевић је прешао Јасеницу, прошао кроз села Божурњу, Овсиште и Кућиште, одакле се упутио за Крагујевац, остављајући после Кућишта с леве стране село Чумић, а с десне Котарце.⁸⁶⁾ Пут од Тополе, уствари још од Врбице, поклапа се готово у потпуности са путем уцртаним на споменутој Идеал карте ... из 1783. године, а као што се могло видети био је познат и П. Ј. Митесеру, док на Вуковој карти нешто одудара од Магарашевићевог описа.

Пратећи даље Магарашевићево кретање, кад се из Крагујевца преко Тополе враћао и упутио Боговађи, сазнајемо нешто и о квалитету путева и постаје нам јасније зашто је тешко наћи на картама читаву трасу његовог кретања. Он не каже куда је све прошао из Тополе до Боговађе, али његова примедба „путујући преко путова тек мало искрчени, но непоправљени, пребије се један рукавац“^{86а)} говори с једне стране да стање путева није свуда било повољно, а с друге говори о далеко ширим могућностима за путовање по Србији онога времена него што се може закључити из изјава појединаца или из неких савремених карата.

Штета што нам Магарашевић не даје никакве податке ни за путовање од Боговађе до Ваљева, али је највероватније да је користио онда најпогоднији пут преко Топлице, јер он каже „долином пак пријатњејшом

84) Данас је то један важан пут који везује Шабац са путевима у долини Колубаре и Магарашевићева велика заслуга је што нам је оставио податке на основу којих можемо да закључимо да је и у време устанка тај пут коришћен као веза између Шапца, Уба и других места у тој околини и на том правцу.

85) Магарашевић, н. д., 47. Стрмово је данас заселак између Бање и Тополе, а планина Стрмово коју Магарашевић спомиње може да буде само брдо Главица (316 м.) на путу између Бање и Тополе.

86) Исто, 49. Кућиште и Котарци не постоје на секцији Аранђеловац 1 : 100000, нити у Регистру места Народне републике Србије из 1959. године. Кућишта и Котараца нема ни на Ideal Karte, а ни у Вуковом попису села штампаном у Даници за год. 1827.

86а) Магарашевић, н. д. 70.

долази се к њему" (Ваљево), што би могло да одговара путу који од Боговађе преко Топлице излази у долину Колубаре у правцу према Ваљево.

За пут од Ваљева према Шапцу једини податак да је прошао кроз Коцељево, а то је доста да се готово са сигурношћу може одредити ceо пут, који је још онда на тој релацији био најбољи и најкраћи. Њега описује и Перетић а и учртан је готово на свим познатим картама.

VIII

Вајнгартен и Вук о путевима у Србији

Са Вајнгартеном и Вуком настаје нови моменат у опису Србије. Они не наступају ни као путописци ни као мемоаристи, већ као образовани људи који желе да Србију прикажу што свестраније, користећи и лично сазнање и разноврсну грађу. Они настоје да са једног сасвим другачијег становишта повежу у једну целину бројне компоненте које сачињавају слику Србије њиховог времена. Дајући у својим редовима највише места историји и географији, Вајнгартен и Вук посвећују доста пажње и путевима.

Пошто је најпре говорио о неким историјским моментима, Вајнгартен прелази на географске прилике и спомињући важнија места у Србији, он каже да од њих полазе путеви од којих су за везу земље најважнији ових шест:

— Пут од Београда за Ниш, који је истовремено и главни пут кроз Србију за Софију и Цариград

— Пут од Београда за Смедерево, Оршаву и од Видина у Влашку

— Пут од Београда преко Шапца и Лознице за Босну

— Пут од Београда преко Бањана, Ваљева, Ужица за Вишеград и даље опет за Босну

— Пут од Београда преко Палежа, Чачка и одавде преко Приштине и Призрена за Албанију или преко Карановца за Крушевац, Прокупље и даље према Македонији.⁸⁷⁾

Говорећи, у наставку, поближе о овим путевима, Вајнгартен каже да ниједан од њих није кроз проходан за кола, и једино би се уз велике напоре и трошкове могли оспособити за путовање, али, каже даље, влада у Србији не чини ништа да олакша саобраћај.

Прелазећи на опис главног пута Београд — Ниш, Вајнгартен каже да овај пут оставља Београд у једној равници поред Дунава, али се правац према Вишњици може користити само кад је непрекидно суво време, иначе се обично користи један ужи пут који преко остатака шанчева Евгенија Савојског иде кроз Болеч опет ка Дунаву. Пре него што се пређе врачарски гробен одваја се један пут ка Крушевцу. Нишки пут продужава за Гроцку, која се налази на левој обали речнице Кришчице (Kriczicza, — Грочица), преко које води један камени мост. Од Гроцке пут води даље преко пошумљеног гробена Володера који је огранак планине Авале и на једном месту се рачва у два правца: према Коларима и према Смедереву. Нишки пут продужава према Коларима који леже на потоку Раљи, преко којег води један камени мост. После Колара пут пролази опет кроз шумски предео који се пружа све да Хасан пашине паланке на обема обалама Јасенице, повезаним гвозденим мостом. Пошто се код паланке одвојио један крак за

87) *A. von Weingarten, Uber Serbien*, у књизи Н. Радојчић, Географско знање о Србији почетком 19 в., Београд 1927., 65 (в. и раније стр. 32-37 и даље).

Крагујевац, главни пут продужава кроз местимично шумљени крај, а местимично кроз поља и мочварно земљиште преко којег води више дрвених мостова. Он пролази кроз село Рачу и продужава преко шумљене и чврсте подлоге за село Баточину, па затим за Девигагдан и Јагодину од које, каже Вајнгартен, такође води један пут за Крагујевац, док главни пут за Ниш скреће према Морави за чије шумовите и мочварне обале допире баш према Ђуприји, до које се при јако сушном времену може доћи газом преко Мораве или пак преко моста. За Ђуприју Вајнгартен каже да је раскрсница путева који се од ње пружају у више праваца, и то: за Смедерево и Пожаревац, за Стрмостен, Мајданпек и Извор, али су сви у доста рђавом стању и једва се могу употребити као коњанички путеви.

Од Ђуприје широки нишки пут иде равницом десне обале Мораве до Параћина, после којег прелази једну благу падину, која се пружа од планине Мосне, и долази у Ражањ.⁸⁸⁾ Од Ражња пут пролази наизменично кроз мочварни и брежуљкасти предео и делимично је поплочан каменом, и тако се стиже у Алексинац. Но, пре него што се уђе у Алексинац, од главног пута одваја се један пут према брдима и води преко Грабова за Ниш.⁸⁹⁾ Тај пут је заобилазан и тежи. Прави нишки пут води кроз равничарски крај, прелази преко широких каменитих мостова речице Јурију (?), Тополницу и Липовицу и улази у Ниш.⁹⁰⁾

Цео пут од Београда до Ниша, каже Вајнгартен, може се прећи за 48 часова и највећим делом је погодан за путовање колима.

Ниш такође описује као раскрсницу путева. Најпре говори о продужетку цариградског пута преко села Кутинске, затим преко једног седла Суве планине и кроз Мустафа пашину паланку.⁹¹⁾ За другу, важну везу, Вајнгартен каже да води од Ниша преко Матејевца и Сврљига у Гургусовац, одакле, све десном обалом Тимока, продужава да пролази Вратарнице. Ту пут скреће западно од реке, преко равница и мочвара према Кули и Видину.⁹²⁾ За овај пут он каже да је од Ниша до Матејевца добар, а да после постаје гори. Даље, од Ниша два пута воде за Приштину, и то један преко Прокупља и Куршумлије, а други преко Лесковца и Врања и даље кроз „Glinkotiner-Berge и Gyolhan (Ѓњилане)“.⁹³⁾

Пошто је завршио са описом Цариградског пута, Вајнгартен прелази на другу важну везу, на пут од Београда до Видина. Тај пут се, каже он, одваја од Цариградског на пола сата иза Гроцке и углавном иде обалом Дунава и то претежно насипом. Пред Смедеревом прелази најпре кроз крај обрастао виноградима, а затим преко једног мочварног тла. Иначе је,

88) Планина Мосна на Вуковој и Кипертовој карти пружа се у луку приближно од речице Грзе све до Ртња.

89) Грабово данас не постоји и уопште је незапамћив овај Вајнгартенов податак. Ако је његово Грабово било тамо где на Кипертовој карти стоји место Грабовац, а на Вуковој Грабово, што би данас одговарало положају између Суботинца и Бована, онда то није правац за Ниш већ за Књажевац.

90) Ако је Липовица данашња Калуњска река чији један крак тече од села Липовца онда је пут за Ниш морао најпре прелазити преко Липовице па преко Тополнице, а не обрнуто како Вајнгартен наводи.

91) Данас јужно од пута Ниш—Пирот, ј.и. од Нишке Бање, постоји село Печа Кутина, али је сулећи и по Вуковој карти и по аустријској карти из 1866. год. положај тога села морао тада бити нешто северније од данашњег.

92) Вајнгартен је ваљда омашком ставио западно место источно.

93) Данас нема ни једне планине у том крају са таквим или сличним именом. На Вајнгартеновој карти источно од Ѓњилана (код њега Голан) пружа се планина Љуботин, а на Вуковој карти на том истом месту стоји планински венац Глуботин. Није искључено да је то остатак заблуде да се од Шар-планине пружа према северу један непрекидни планински венац који се продужује преко Копаоника.

додаје Вајнгартен, пут за Смедерево погодан за путовање колима, изузев оног дела где води насипом поред саме обале. Од Смедерева се пут рачва. Један иде преко Рама и ушћа Пека до Градишта, докле се може ићи колима, а обатле као коњанички пут води за Бољетин и Рибницу. Други пут од Смедерева води до прелаза преко Мораве код Драговца и Шојаревца, прелази затим Млаву преко дрвеног моста, па онда води читав сат преко мочварног терена, затим преко дрвеног моста, па онда иде читав сат преко мочварног терена, затим преко брда Диван силази према Пеку, прелази реку и долази до села Волује. Све до Волује пут је, може се рећи, примењује Вајнгартен, погодан и за колски саобраћај. Од Волује, пак, продужава коњанички пут преко беспутне Мајдан-планине и у Бољетину се сједињује са раније поменутиим путем.⁹⁴⁾ Од Бољетина овај коњанички пут води уз саму обалу до Голубиња. Од Голубиња води доста разривени и у стену расечени Трајанов пут којим се долази до Текије, после које се пролази кроз тврђаву Елизабет,⁹⁵⁾ Сип, Кладово и долази се до Брзе Паланке. Од Брзе Паланке пут због сталних поплава Дунава скреће нешто према узвишењима покривеним виноградима и преко њих се спушта у неготинску равницу и улази у Неготин. На сат или сат и по од Неготина налази се прелаз преко Тимока преко кога се долази у село Прегово (Брегово) и после продужава за Видин.

Дајући један кратак осврт на овај пут од Београда до Видина, Вајнгартен каже да се дуж целог пута одвајају поједини путеви из долине у долину, али махом само коњанички, и воде према Дунаву, ка Раму, Костолцу, Кисиљеву и Градишту или на другу страну, преко Извора и манастира Трга за Стрмостен и извор Ресаве.⁹⁶⁾ И од Рибнице на Дунаву води један пут уз Поречку реку и прелази преко планинског седла између хајдучке и Трџиц-планине долази у Калиак и Рготињу на обали Тимока.⁹⁷⁾ Овај пут је способан за колски саобраћај тек кад се приближи Тимоку.

94) Рибница данас на том месту не постоји, али се налази на многим старим картама. На пр. на карти Der Temesvarer — Banat... из 1723—1725, чији су аутори инжењери Haring, Kayser и Heautenont, идући од Бољетина низ Дунав најлазе ова места: Borez, Ribenitz, Alt Borez, Schantz. Рибница је ту учртана одмах прекопута Свињице. Тако је и на другим картама из тога времена. Покорни на својој карти није учрпао Рибницу, а код Вука се налази нешто јужније од Пореча. На Вуковој још нема Д. Милановца па би се могло помислити да је Рибница била на том положају, али се на Кипертновој карти из 1853. год. Рибница налази између Пореча и Д. Милановца. Према горњим картама Рибница се морала налазити на десној обали Дунава приближно тамо где се завршава јужни рт острва Пореч.

Мајдан-планину нисам нашао на засад расположивим картама. Ако је заиста постојала таква планина, можда се тај назив задржао у називу брда Мајдански рт (447 м.) ј. и. од Добре.

95) Тврђава Елизабет налазила се на месту где је данас на десној обали Дунава знак за развалину према острву Адакале.

96) Село Извор сада не постоји дуж споменутог пута. На карти Темлишварског Баната из 1723—1725. село Извор је код Млаве испред Ждрела сев. од Златова. Ту је село Извор и на другим картама из XVIII в. И на Вуковој карти село Извор се налази приближно близу улаза у Горњачку клисуру. Приближно ту налазимо га и на једној француској карти из 1827. год.

Ако је село Извор у том крају уопште постојало, онда га је јако тешко одредити, јер је на неким старим картама убележено и са друге стране Млаве. По већини карата данас би најприближнији положај села Извора био негде између Ђовдина и Шетоње. (Накнадно сам од једног пријатеља из тог краја сазнао да се један део села Шетоње и данас зове Извор, што потврђује да је некада заиста постојало засебно село под тим именом.)

Манастир Трг је Тршка црква, с. з. од Жагубице.

97) На Вуковој карти Хајдучка планина је гребен који се негде од Црног Врха протеже преко планине Стола. На истој карти северно од планине Дели

Као следећу важну везу спомиње Вајнгартен пут од Београда за Босну преко Шапца и Лознице. Тај пут се одваја иза села Циганска мала на потоку Мокри луг⁹⁸) па иде или преко Остружнице, чија је околина махом поплављена, или се држи узвишења покривених шумом и воћкама све до Палежа до кога се долази пошто се скелом пређе Колубара.

Код Палежа је раскрсница путева за Уб, Бањане и према Сави, Пут према Сави води стрмом обалом, прелази преко брда Lasjöniks (Јаденик) и поред села Перова (Прхово) одакле се, да би се избегли мочварни крајеви, иде за Шабац околичним путевима.

Из Шапца води више путева у Ваљево, Бадању итд., али су сви због мочварног тла у рђавом стању. Пут за Лозницу води подножјем планине Јадра (Цер), али је и он у лошем стању. Њиме се преко Прњавора долази у Лозницу и ту је главни прелаз у Босну. Из Лознице води један пут за Бадању, други уз Дрину према прелазу за Зворник, где се састаје са другим главним саобраћајницама које из Београда воде ка Босни. *Оба ова пута су у подношљивом стању.*

У западној Србији Вајнгартен спомиње и многе сеоске путеве који се укрштају у Китогу и који већином воде према прелазу на Дрини код Јање или према Парашници на ушћу Дрине, али су ови путеви, каже он, често поплављени.⁹⁹)

Као четврту главну саобраћајницу у Србији спомиње Вајнгартен пут од Београда у Босну преко Ваљева и Ужица. Тај пут, каже он, одваја се од шабачког ниже села Железника и води бројним делимично стрмим падинама Авале према Колубари, коју прелази код села Стублина идући за Бањане у коме се рачвају путеви за Палаже и Бадању (Г. и Д. Бадања). До Бадање *главни пут је имао чврсту подлогу* пружајући се по платоу једног заравњеног гребена. Од Бадање, пак, пут наилази на потоке без мостова, Уб и Schabacsz (ваљда Рабац) због чијих излива бива често за дуже време прекидан. Тешкоћу после тога сачињава и планина Иван због својих стрмих падина.¹⁰⁰) Иза тога, на једном месту, рачвају се многи путеви. Један иде ка Топлици, други, *уз пуно тешкоће, преко* планине Црне Горе у Ужице, *трећи, још гори,* води преко Јадра у Крупањ или Сокол, а од ових места воде даље путеви на Дрину, у Сенаре, Радаљу (Радаљ) и на Лоњски прелаз. Главни пут продужава од Ваљева преко планине Црне Горе, Јабланика и Sösnize (на Вуковој карти Soeczicsa) и међу стрмим пади-

Јован убележена је планина Schebucz. На аустријској карти из 1876 није убележена Хајдучка планина, али између Тање и Луке стоји Trebutj. Како је сигурно да је Вајнгартен горе мислио на пут који из долине Поречке реке пролази за Тимок поред села Луке, то би овде Хајдучка планина била Стол (1156 м.), а Trebutz Дели Јован почев можда још од коте Dallu al Mare (551 м.).

Место Калиак нашао сам од расположивих карата само на Вуковој и Кипертовој из 1853 год. На Кипертовој стоји Kaljaik. На Вуковој карти се положај овог места налази на Тимоку између Рготине и Трнавца, тамо где до Тимока допире пут од Рудне Главе преко Сикола, а на Кипертовој се налази нешто јужније од Чокоњара, али како су ова места на обема картама нетачно убележена, а на данашњим картама од назива ниједан не подсећа на Калиак, то је тешко установити његов положај. По постојећим подацима највероватније је да би Калиак требало сместити негде између Бресника и Рогљева.

98) Село Циганска мала било је на узвишењу између данашње улице кнеза Милоша и Булевара Франша Депереа, можда ближе Тргу бранилаца Београда.

99) Парашница је свакако била с. з. од Црне Баре где данас један крај и једна бара носе назив Парашница.

100) Иван планина на Вуковој карти пружа се од Крушика код Ваљева према Убу. На Кипертовој карти из 1853. год. тај брдски венац зове се Slowatz Pl. Овде се уствари ради о једној од брдских коса које се пружају од Ваљева према Убу.

нама брда Zahitza (?) сасвим престаје као колски пут, већ се као коњанички пут спушта у подножје брда Kosutsch (?) на обалу Тетиње на којој се налази и Ужице.¹⁰¹⁾

Од Ужица за Босну може се ићи или преко брда Столац према Вишеграду или преко Златибора за Нову Варош. Оба ова пута су подједнако тешка и неупотребљива за колску запрегу. Такви су и путеви који из Ужица воде за Рудник и Пожегу. Овде Вајнгартен спомиње неки пут који је био изграђен за време последњег аустро-турског рата (1788-1791) и којим су преко превоја Каблара и других планина могли бити превезени топови за Београд, али напомиње да је у његово време био запуштен и неупотребљив. По ономе како Вајнгартен прича тешко је установити куда је тај пут водио.¹⁰²⁾

Даљи врло значајан пут јесте онај од Београда преко Чачка за Приштину и Албанију. И он иде најпре до Стублина и Уба, онда иде преко села Влајковца (Г. Лајковац) иза којег почиње стрмина. Пут је у пројекту често прекидан кривинама које чини дивљи поток Паклешница.* Пошто се спустио низ падине планине Маљен пут долази до извора Каменице, затим води дуже времена кроз високу шуму брда Стубица** потом иде низ једну голу падину, пролази села Drusecz (Дружетић) и пратећи даље ток Каменице све до Мораве улази у Чачак. Код Чачка на дрвеном мосту стиче се већи број путева који долазе од Мајдана, Рудника, Крагујевца и Крушевца.

Шести значајни пут је Београд-Крагујевац-Крушевац-Прокупље. Он се од Железника одваја према Баћевцу и Космају. Онда води преко Иванче и Раниловића до Овсишта на Јасеници где се спаја са уствари главним путем који од Београда води за Крагујевац. Пут поред Космаја употребљава се врло ретко за кола, мада, изузев пута на Космају, има добру подлогу, а и мостови на Турији, Купершници (Кубршници) и другим потоцима у добром су стању. Овај пут, уствари, највише користе путници који се од Овсишта на коњима упућују кроз Свиња Клисуре ка Руднику и даље према Морави и Карановцу.

Прави пут из Београда за Крагујевац одваја се кад се пређе принц Еугенова линија и иде ка подножју Авале у село Рипањ, затим прелази поток Раљу и Иванчу и удара на Неменикуће под Космајем. Овај пут је на деоници од Иванче реке (Лут р.) до Купершнице (Кубршнице) због мочварног тла готово неупотребљив особито у јесен, јер се дрвени мостови налазе само на Купершници и Јасеници и то доста рђави. Пут од Купершнице води опет по тврдом терену све до Жабара. Недалеко од Жабара код села Власић (Vlasich), са главним путем спаја се један који долази од Рудника. Пут се после тога пење до врха брда Грбице, а затим се благо спушта у некада плодну, а сада, каже Вајнгартен, опустошену равницу око Крагујевца.¹⁰³⁾ Но, пре него што се уђе у Крагујевац, пошто се пређу

101) Вајнгартенова Sösniza и Вукова Soeczisca (Сечица) код Килперта је Sojtschitza, а и правац је различито уцртан. Пошто се овде ради о путу Ваљево — Ужице, то је свакако овде реч о планинском венцу који се пружа од Јабланика према Маљену.

102) Über Serbien. 71. После овога Вајнгартен описује пут за Приштину.

103) Село са именом Власић сада не постоји у Србији, али постоји на Ideal Karte из 1783 и на Вуковој. На Ideal Karte село Vlasitsch се налази с.з. од Чумића и јужно од Овсишта, а на Вуковој је положај села (Vlasich) нешто друкчији. Из ове две карте јасно се види да се ради о селу Влакчи, недалеко од Чумића. На то наводи и спомињање брда Грбице (несумњиво Главица и

* в. напомену 104

** в. напомену 58

два потока, Добрача и још један, наилази пут који од Хасанпашиније паланке води у Крагујевац.¹⁰⁴) Сам Крагујевац описује Вајнгартен као раскрсницу одакле воде путеви за Чачак, Главистје, прелаз на Морави (ист. од Краљева) и за Јагодину. Пут за Јагодину је истовремено и пут за Крушевац. Он пролази кроз село Сабанту, прелазећи један огранак Гледичке планине и спушта се на обалу потока Југомир и долази у место Кавадар. Од Кавадара се смењују благе падине све до прелаза код Јасике, од које води пут у Крушевац, који Вајнгартен опет описује као велику раскрсницу путева. Довршавајући опис пута од Београда до Крушевца, Вајнгартен каже да је тај пут такав да би се њиме са извесним поправкама могло добро путовати (колима), али да је од Крагујевца до Крушевца то само један запуштен и рђав коњанички пут.¹⁰⁶)

Као што се види, Вајнгартен је оставио доста опширне податке о неким путевима у Србији. Без обзира на порекло података које он овде износи, то су несумњиво поред извештаја аустријских официра најопширнија и најзначајнија обавештења о путевима у Србији почетком XIX в. Као што карте онога времена показују може се рећи да су Вајнгартенови подаци не само обимни већ, што се тиче броја путева и правца њиховог пружања, готово сасвим тачни.

Очекивало би се да ће Вук Караџић као Србин, очевидац и путник по Србији „наглавнија ова два пута: прво из Београда уза Саву до Шапца, зна, био далеко оскуднији у опису путева него неки од претходника на том послу. У свом врло значајном делу Географическо-статистическо описаније Србије, Вук има и одељак о путевима.¹⁰⁷) Он ту каже да су у Србији бити и опширнији и прецизнији од других, али је он, као што се па онда преко Мачве на Дрину и уз Дрину горе у Босну, куда до Зворника могу ићи кола“. „Други пут пут иде из Београда на Гроцку, Асанпашину Паланку, Јагодину, Ђуприју, Параћин и Ниш ... куда такође могу кола ићи.“ Даље он спомиње и трећи пут који од Гроцке скреће на Смедерево и Пожаревац и каже да се њиме до Голупца може врло лако путовати, али да се од Голупца до Пореча једва може проћи и коњима, док се од Пореча преко Мироча до Брзе Паланке може прећи колима мада је врло стрмо. Затим, Вук спомиње и четврти пут, и то од Београда до Ваљева докле се, каже, може ићи колима.

Најзад Вук спомиње да се за невољу може отићи из Крагујевца и Чачка чак до Ужица.

Градина код села Г. и Д. Грбавице). Пошто Вајнгартен углавном врши опис по картама, готово је сигурно да је имао и једну овакву као Вукова и по њој описивао овај пут.

104) Мора да је Вајнгартен овде нешто погрешно, јер идући из оног правца у Крагујевац данас се прелази преко Угљешнице и Старо-сеоског потока. Ако је Вајнгартен правац описивао по нашим старијим или оновременим картама, онда се могао преварити, па место Драчког потока, који на старим картама има ток погрешно уцртан, ставити поток Добрача.

105) Село Главистје сада не постоји. На Вуковој карти на десној обали Западне Мораве, нешто западније од Новог Села, налази се село Glavicze, док на Кипертовој карти из 1853. год. на приближно истом месту стоји Glawinze. Да је у том крају по свој прилици било село таквог имена сведочи и Ideal Karte из 1783 год. на којој се између Новог Села, Вукушице и Курилова (Подунавци?) налази село Glavitza. По свему горњем ово село је могло бити тамо где су данас засеоци Белобрђани и Ђурђићи.

106) Über Serbien, 73.

107) Даница за годину 1827., Беч 1827., 25-120.

То су путеви које Вук спомиње, али једна реченица показује да је Вук свакако знао да има и више путева кад каже „к југу се свуда мора ићи преко велики брда и потока, зато је колима врло тешко.“

То је све што Вук пише о путевима. Интересантно је да он овде не спомиње ни пут од Београда до Крагујевца и уопште даје врло мало података, чак мање и од онога што се налази на његовој карти, која је иначе доста оскудна.

ЗАКЉУЧАК

Као што се могло видети, аустријски обавештајни официри не само да спомињу далеко већи број путева него остали, већ о тим путевима дају и читав низ података тако да се добија врло јасна представа о њиховом правцу пружања и о квалитету и употребљивости. За реконструкцију правца пружања драгоцено је навођење села, потока и других локалитета, што други или не чине или су им подаци те врсте тако оскудни да се по њима не би ни могао утврдити правац пружања појединих саобраћајница.

Предност извештаја аустријских официра је и у томе, што су уз извештај оставили и планове појединих путева са убележеним најважнијим подацима на терену с обе стране пута. Додуше, ваља одмах рећи да њихови планови нису увек тачни, што је разумљиво кад се зна у каквим су околностима скупљали и сређивали податке, али је несумњиво да су ти планови ипак далеко потпунији и тачнији него било која карта тога времена. Како су аустријски официри према задацима прилично прокрстарили Србију, то њихови извештаји и планови не дају само слику бројних путева, већ пружају податке и о рекама, потоцима, мочварама, планинама, шумама, пољима, ливадама, њивама, виноградима, насељима и другим појединостима. Како су оновремене карте, које приказују Србију у целини, махом непотпуне и нетачне, то су извештаји и планови поменутих официра драгоцени материјал за свакога који се бави географијом, историјом или економским приликама у Србији онога времена.

Па ипак, ма колико да је повољан утисак који на читаоца остављају њихови планови и извештаји, не треба изгубити из вида да је у погледу путева и њихов извештај непотпун, мада они, поред путева које су лично прошли и описали, настоје да укажу и на путеве са којима су се укрштали, а нису их упознавали, као и за оне за које су само чули да постоје.

Отуда, да би се стекла што потпунија слика о броју и правцима пружања путева у Србији крајем XVIII и поч. IX в., није довољно ослоњити се на извештаје и планове само поменутих аустријских официра и других аутора, већ се морају узети у обзир и неке боље карте Србије онога времена. Па чак и у том случају може се са сигурношћу тврдити да не бисмо добили праву слику о путевима. То долази пре свега отуда што постоји врло мало карата и планова који приказују само поједине делове земље и који су такве размере да је на њима могуће уцртавати путеве и друге објекте у већем броју. Већином постоје карте које Србију приказују у целини и оне су у таквим размерама израђене да је било могуће уносити само важније податке.

Колико мрежа путева изгледа потпунија кад се поред планова поменутих аустријских официра погледа, нпр., у Ideal Karte из 1783. године или Ридлова карта из 1816. г. или, за непосредну околину Београда, Исто-

риска карта Карађорђевог напада на Београд 1804 године (израђена по оригиналу из истог доба) и неке друге карте израђене од 30-тих година XIX в.

У овом раду највећа пажња посвећена је извештајима аустријских обавештајних официра, јер су они у својим описима најопширнији и најпоузданији, док остали, као што се може видети, далеко заостају за њима, али ни њихове податке не треба подцењивати, јер се и у њима налазе понеке оригиналне опаске. Што постоје неке разлике у описима истих путева може се приписати, између осталог, и чињеници да поједине писце раздваја период од читавих четрдесет година, те је у том међувремену могла на терену настати извесна промена, пре свега у погледу мостова, у стању шума, али и у односу на стање неких путева.

Овом приликом нису описани сви правци који се налазе на појединим картама с краја XVIII и из почетка XIX в., који се не спомињу у извештајима аустријских официра, јер се они нису свуда ни кретали, али се из свих карата са којима располажемо, а које су у већини случајева сасвим мало познате, може видети да је путева у Србији било далеко више него што се досад мислило. Из свих извештаја и карата види се да је поред неколико главних путева који су земљу повезивали у хоризонталном и вертикалном правцу, било и небројено много локалних путева, колских, коњаничких или пешачких стаза, који су се сливали у главније саобраћајнице повезујући иоле већа насеља међу собом и са главним привредним и административним центрима. Рељеф Србије је такав да је омогућавао повезивање појединих делова и без потреба неког већег ангажовања људи на томе. Разуме се да је највише било сеоских путева и да је њихово коришћење доста зависило од годишњег доба и временских услова. Имајући ово у виду морамо признати да су аустријски обавештајни официри и у том погледу дали најдрагоценије податке. Они нису, као већина других, па међу њима и Вук, давали уопштену оцену, већ су увек напомињали која је деоница пута способна за саобраћај преко целе године, а која само у одређеним условима. Посебно вреди подвући да они једини указују за какву је врсту возила пут погодан и то у целој дужини или само на одређеним деоницама.

Дакле, ако је досад постојало погрешно мишљење о броју и квалитету путева у Србији на почетку XIX в., најглавнији разлог је свакако био недовољно познавање оновремених описа путева или слабо познавање оновремених карата. Ближим упознавањем са појединим путописима, описима, плановима, скицама и картама, којих има далеко више него што се мисли, природно је да је и наша оцена о том питању сасвим друкчија од оне која је доскора преовлађивала у историјско-географској литератури.

РЕЉА НОВАКОВИЋ